निहारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च। एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः। रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः। १४९
मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा। एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते। ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपञ्च बहुधा स्मृतं।
शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणन्तथा। ह्रस्वं दीर्घं कृशं स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तवत्।
एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते। विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वृद्धैर्द्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः।
शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते। वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः। १५५
रूक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निग्धो विशद एव च। कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः।
एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च। विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्द्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः।
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः। तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्।
षड्जर्षभः सगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा। अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान्। एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसम्भवः। १५९
आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः। अहङ्कारात् परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा तथा परः।
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्व्वकर्म्मणां।
सर्व्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययं।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरो मनः। नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च।
अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा। बुद्धिरैश्वर्य्यमाचष्टे चेतज्ञश्च स उच्यते। १५९
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः। इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः चेतज्ञे युज्यते सदा।
महदश्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथं। समारुह्य स भूतात्मा समन्तात् परिधावति।
इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनः सारथिरेव च। बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः।
एवं यो वेत्ति विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथं। स धीरः सर्व्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति।
अव्यक्तादिविशेषान्तं सहस्थावरजङ्गमं। सूर्य्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितं। १६०
नदीपर्व्वतजालैश्च सर्व्वतः परिभूषितं। विविधाभिस्तथा चाद्भिः सततं समलङ्कृतं।
आजीवं सर्व्वभूतानां सर्व्वप्राणभृतां गतिः। एतद्ब्रह्म परं नित्यं तस्मिंश्चरति चेतवित्।
लोकेऽस्मिन् यानि सत्त्वानि स्थावराणि चराणि च। तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः।
गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः। देवा मनुष्या गन्धर्व्वाः पिशाचासुरराक्षसाः।
सर्व्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात्। एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह पुनः पुनः। १६५
तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु। प्रलीयन्ते यथाकालमूर्म्मयः सागरे यथा।
विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतस्तु सर्व्वशः। भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत् परां गतिं।